

بررسی ویژگی‌ها و ابداعات آثار خوشنویسی ملک محمد قزوینی (هنرمند دوره قاجار)**

خدیجه عباسی^۱، سید ابوتراب احمدپناه^۲

^۱دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران، abbasikhadij@gmail.com

^۲(نویسنده مسئول) استادیار گروه گرافیک، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، ahmadp_a@modares.ac.ir

چکیده

ملک محمد قزوینی یکی از هنرمندان دوره قاجار در شهر قزوین می‌باشد که وی را به‌عنوان خوشنویس معرفی کرده‌اند. با توجه به کمبود منابع مکتوب درباره این هنرمند، تحقیقات علاوه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی به‌صورت میدانی نیز انجام شده است. تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی است. پژوهش انجام شده حول محور این پرسش صورت گرفته است که ابداعات و نوآوری‌های آثار ملک محمد قزوینی دارای چه ویژگی‌هایی می‌باشند؟ با بررسی و تجزیه و تحلیل آثار به‌جامانده از ملک محمد قزوینی که در این پژوهش به آن پرداخته شده است، وی را نه تنها به‌عنوان خوشنویس بلکه بیشتر باید به‌عنوان هنرمندی که به خلق اثر اهمیت داده و دارای یک تفکر گرافیکی می‌باشد شناخت. آثار ملک محمد به دو دسته کتیبه‌ها و قطعات خط تقسیم می‌شوند. کتیبه‌ها شامل سنگ‌نوشته‌های مسجد شهید ثالث و دیگری کتیبه آب‌انبار مولوردیخان در قزوین می‌باشد. قطعات خوشنویسی وی نیز که در این پژوهش توسط نگارنده جمع‌آوری و عکاسی شده است، ۲۸ قطعه می‌باشند. نتایج حاصل از بررسی آثار این هنرمند مشخص شدن چند ویژگی بارز در آثار وی است از جمله: ۱. استفاده از چند نوع خط در یک قطعه؛ ۲. استفاده از نقطه‌های گرد؛ ۳. اتصالات حروف و ابداع ترکیب‌های مختلف برای کلمات؛ ۴. تغییر اندازه قلم در یک قطعه و یا یک جمله؛ ۵. کم کردن وجه ادبی اثر و پرداختن به وجه بصری آن؛ ۶. استفاده از تزئینات در داخل قطعه و کتیبه.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت ویژگی‌های خوشنویسی ملک محمد قزوینی.
۲. شناسایی الگوهای نوآورانه در خوشنویسی.

سؤالات پژوهش:

۱. ویژگی‌های خوشنویسی ملک محمد قزوینی چیست؟
۲. الگوهای نوآورانه در خوشنویسی این هنرمند کدام است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۱

دوره ۲۰

صفحه ۴۵۲ الی ۴۷۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۱۸

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۹/۱۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

خوشنویسی قاجار، خوشنویسی در قزوین، ملک محمد قزوینی، ابداعات در خوشنویسی.

ارجاع به این مقاله

عباسی، خدیجه، احمدپناه، سید ابوتراب. (۱۴۰۲). بررسی ویژگی‌ها و ابداعات آثار خوشنویسی ملک محمد قزوینی (هنرمند دوره قاجار). مطالعات هنر اسلامی، ۲۰(۵۱)، ۴۵۲-۴۷۳.

 dx.doi.org/10.22034/IAS.20.23.322592.1840

** این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته گرافیک "خدیجه عباسی" با عنوان "بررسی ویژگی‌ها و ابداعات آثار خوشنویسی ملک محمد قزوینی (هنرمند دوره قاجار)" است که به راهنمایی دکتر "سید ابوتراب احمدپناه" و مشاوره دکتر "احمد ابوطالبیان" در سال ۱۳۹۳ در دانشگاه "سمنان" ارائه شده

مقدمه

ملک محمد قزوینی از هنرمندان بزرگ شهر قزوین است. قزوین در تمام دوره‌های زمانی دارای خوشنویس‌های صاحب‌نامی بوده است. اساتیدی همچون میرعماد حسنی قزوینی (۹۶۱-۱۰۲۴ ه.ق) استاد بزرگ خط نستعلیق، معاصر شاه عباس صفوی. وی با نبوغ خود تغییرات و سبکی در خط نستعلیق به وجود آورد. میرعماد سرآمد هزاران خوشنویس نستعلیق بود که در مدت شش قرن خودنمایی کردند و آثاری را از خود به یادگار گذاشتند. وی این خط را به سر حد اعجاز رسانید (فضائل، ۱۳۶۲: ۵۲۲). اطلاعات اندکی در مورد ملک محمد قزوینی و زندگی و آثارش به صورت مکتوب وجود دارد. اندک مطالبی که حتی تاریخ تولد و وفات این هنرمند در آن ذکر نشده است و این مطالب به صورت مختصر و کلی می‌باشند که از چند پاراگراف بیشتر تجاوز نمی‌کند. از ویژگی‌های آثار ملک محمد قزوینی، نوآوری و خلاقیت در بهره‌گیری از گونه‌های مختلف خطوط می‌توان نام برد.

این تحقیق با هدف شناسایی ویژگی‌های هنری و ابداعات این هنرمند در خوشنویسی دوره قاجار می‌باشد. در کتاب مهدی بیانی با عنوان احوال و آثار خوشنویسان آمده است: «در المائر و آثار است که مردی درویش نهاد، از هنرمندان قرن سیزدهم هجری قمری بود و اینکه قطعات به خط جلی را احياناً با نیش قلم به طرز مخصوص مزین می‌سازند او اختراع کرده است. جز نستعلیق، شکسته، نسخ، طغرای و نوعاً خطوط را به تفنن، خوش می‌نوشت. از آثار وی دارم: دو قطعه به قلم نستعلیق سه دانگ جلی و طغرای و شکسته خوش، با رقم و تاریخ (مشقه ملک محمد ۱۲۴۲) و (مشقه ملک محمد قزوینی ۱۲۵۰)» و تکرار همین پاراگراف در برخی منابع و سایت‌های دیگر، مشاهده می‌گردد. همان‌گونه که در کتاب هنر قلم، مجموعه هنر ناصر خلیلی، موجود می‌باشد: «بنابر گفته‌های اعتمادالسلطنه، حاجی ملک محمد، درویش قزوینی، یکی از استادان خط نستعلیق بوده و نستعلیق جلی تزئینی را ابداع کرده است». همین امر باعث شده است روند جمع‌آوری اطلاعات به صورت میدانی بوده و دشواری کار بیشتر گردد. به دلیل کمبود تصاویر آثار ملک محمد، نگارندگان خود به کار عکاسی و جمع‌آوری آثار در موزه‌ها اعم از مجموعه‌های خصوصی و موزه‌های عمومی و همچنین تصاویر کتاب پرداخته است. متأسفانه نمونه‌های جعلی به عنوان آثار این هنرمند در سایت‌های ایرانی و یا خارجی در معرض نمایش قرار گرفته‌اند که بسیار تفاوت قابل ملاحظه‌ای با آثار این هنرمند دارد.

تحقیق حاضر شامل دو قسمت که شامل معرفی خوشنویسی و هنرمندان هم‌عصر او در قزوین و معرفی این هنرمند پرداخته شده است و در بخش دوم، با بررسی و تجزیه و تحلیل آثار ملک محمد قزوینی به دو قسمت قطعات و کتیبه‌ها بیان شده است. در این پژوهش ۲۸ قطعه از آثار ملک محمد مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش کتیبه‌ها؛ کتیبه آب‌انبار مولوردیخان در حال حاضر قابلیت عکاسی ندارد و عکس‌های این قسمت مربوط به حدود ۲۵ سال پیش و توسط آقای احمد ابوطالبیان عکاسی شده که اکنون در مجموعه ایشان قرار دارند و پژوهشگر نیز از همین اسناد برای تحلیل استفاده کرده است. سنگ‌نوشته‌های مسجد شهید ثالث (سنگ قبر شهید ثالث و میرزا ابوالقاسم شیرازی) نیز از سوی دیگر، مورد تحلیل واقع شده است. این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی، به تحلیل نمونه‌های مورد مطالعه

می‌پردازد. باتوجه‌به آثار خوشنویسی در دوره قاجار، و گونه‌های سنتی در آثار موجود، ایجاد خلاقیت و نوآوری در این هنر در آن دوره قابل‌توجه و مطالعه بیشتر می‌باشد.

۱. معرفی ملک محمد قزوینی

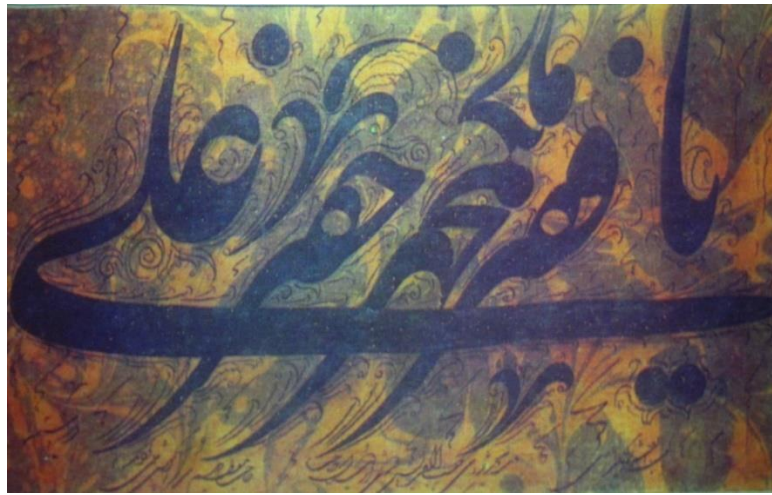
به همین علت زندگی وی را بیشتر براساس آثار به‌جا مانده از این هنرمند می‌توان بررسی کرد. در کتاب احوال و آثار خوشنویسان جلد سوم و چهارم، مهدی بیانی چنین نوشته است: «در المأثر و آثار است که مردی درویش نهاد، از هنرمندان قرن سیزدهم هجری قمری بود و اینکه قطعات به خط جلی را احیاناً با نیش قلم به‌طرز مخصوص مزین می‌سازند او اختراع کرده است. جز نستعلیق، شکسته، نسخ، طغرابی و نوعاً خطوط را به تفنن، خوش می‌نوشت. از آثار وی دارم: دو قطعه بقلم نستعلیق سه دانگ جلی و طغرابی و شکسته خوش، با رقم و تاریخ (مشقه ملک محمد ۱۲۴۲) و (مشقه ملک محمد قزوینی ۱۲۵۰)» (بیانی، ۱۳۶۳: ۹۲). همچنین در مجموعه هنر جلد پنجم ناصر خلیلی، در مورد ملک محمد این‌گونه ذکر شده است: «بنابر گفته‌های اعتمادالسلطنه، حاجی ملک محمد، درویش قزوینی، یکی از استادان خط نستعلیق بوده و نستعلیق جلی تزئینی را ابداع کرده است» (خلیلی، ۱۳۷۹: ۱۷۷).

در وبسایت مشق عشق طی مصاحبه‌ای با آقای محمص در مورد ملک محمد چنین گفته‌اند که: «ملک محمد قزوینی در حدود ۱۷۰ سال پیش در چندین نوع خط استاد بوده و نوآوری‌های جالبی هم در این زمینه انجام داده است؛ نوآوری‌هایی که با به اصطلاح نوآوری‌های سبک و بی‌محتوای امروز اصلاً قابل‌مقایسه نیست. کتیبه‌های موجود در مسجد و آب‌انبار مولاوردی خان و سنگ‌نوشته‌های مسجد شهید ثالث در خیابان سلامگاه از جمله شاهکارهای باقی مانده از اوست». براساس تاریخ ذکر شده در آثار ملک محمد، می‌توان دوره زندگی این هنرمند را هم عصر با دوره قاجار دانست. دوره‌های پادشاهی فتحعلیشاه قاجار (۱۱۷۶-۱۲۱۳ ه.ق)، محمدشاه قاجار (۱۲۱۳-۱۲۲۷ ه.ق)، ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۲۲۷-۱۲۷۵ ه.ق). همچنین ملک محمد یک اثر دارد که در کنار امضایش این اثر را تقدیم به ملک حمید بن فتحعلیشاه کرده است. تصویر اثر موجود نیست. متن اثر: «هو العلیم الحکیم الخبیر» می‌باشد. (رؤیت شده توسط نگارنده در مجموعه آقای ابوبالبیان)

تاریخ تولد و تاریخ وفات ملک محمد یا اینکه در کدام محله از محلات قزوین به دنیا آمده است، در هیچ جایی ثبت و ضبط نشده است. اولین تاریخ ذکر شده در آثار وی به تاریخ ۱۲۴۲ هجری قمری و آخرین تاریخ مربوط به ۱۲۶۴ هجری قمری بر روی سنگ قبر میرزا ابوالقاسم حسینی بهشتی شیرازی واقع در مسجد شهید ثالث است. به‌واسطه برخی آثار و شواهد می‌توان حدس زد که ملک محمد به شخصه از اوضاع زندگی و اوضاع هنر ناراضی بوده است که شاهد این مدعا می‌توان در نوشته‌های تحریر قطعاتش ملاحظه کرد که در اکثر آثارش چنین امضا کرده: «ملک محمد بیقدر بیقرب و بیعزت» (تصویر ۱) و یا فقیر ملک محمد حقیر (تصویر ۲ و ۳) و یا عبده ملک محمد. این به معنی تواضع هنرمند نبوده، و می‌توان شرح حال روزگار وی را دریافت.

تصویر ۱: امضای ملک محمد در زیر یکی از آثارش «العبد المذنب الفقير الحقير المسكين المستكين ملک محمد بیقدر بیقرب بیعزت ذلیل اهل روزگار». موزه خط قزوین. عکس از نگارندگان

تصویر ۲: «یاعلی فقیر ملک محمد حقیر»، از کتاب پیدایش و سیر تحول خط

تصویر ۳: «آخر خوشنویسی اول گدایبست»، از کتاب مجموعه هنر دکتر خلیلی، هنر قلم

هیچ نمونه اثری از ملک محمد به عنوان کتیبه در هیچ جای دیگری به جز قزوین دیده نشده است. و هیچ سفارش دهنده غیر قزوینی به عنوان صدراعظم، سپهسالار، و یا یک منصب دولتی نداشته است به جز یک اثر که تقدیم به ملک حمیدبن فتحعلی شاه قاجار شده است. بنابراین می توان نتیجه گرفت که ملک محمد حوزه فعالیتش منحصر به شهر قزوین بوده است. اما خطوطی که این هنرمند به آن ها تسلط کامل داشته و در آثارش به خوبی مشهود است؛ کوفی، نسخ، ثلث، شکسته، نستعلیق و خطوط طغرایی است.

خوشنویسان معاصر ملک محمد زیاد بوده اند ولی ظاهراً ملک محمد هیچ گونه ارتباط هنری با آن ها نداشته است. کسانی همانند عباس نوری و زین العابدین که قبلاً به مهارت و آثار و جایگاهشان در آن دوره ذکر شد. بنابر آنچه ذکر شد

ملک محمد با وجود چنین خوشنویسانی نمی‌توانسته خوشنویس طراز اول دوره خود باشد. «در یکی از آثارش دیده می‌شود که به جهت میرزا محمدتقی قلمی گردید. (تصویر ۴) سفارش دهندگان شخصیت‌های قابل توجهی با مناصب حکومتی نبوده‌اند. مثلاً در جای دیگر نوشته به جهت میرزا حمید تحریر شد، به جهت نورچشمی... تحریر شد. و معلوم نیست این افراد کسبه شهر بوده‌اند و یا تجار شهر». (مصاحبه نگارندگان با آقای ابوطالبیان)

تصویر ۴. «محمدتقی نور چشم همه»، موزه خط قزوین. عکس از نگارندگان

۲. تجزیه و تحلیل آثار ملک محمد قزوینی

آثار ملک محمد به دو دسته کتیبه‌ها و قطعات خط تقسیم می‌شوند. کتیبه‌ها شامل سنگ‌نوشته‌های مسجد شهید ثالث در خیابان سلامگاه قزوین و دیگری کتیبه آب‌انبار مولوردیخان در قزوین می‌باشد. قطعات خوشنویسی وی نیز در حال حاضر در موزه‌ها و کلکسیون‌های شخصی موجود است. آثار ملک محمد دارای چند خصوصیت بارز هستند از جمله:

۲.۱. استفاده از چند نوع خط در یک قطعه

در اثر «محمدتقی نور چشم همه» محمد ابداعی است و کلمه همه شکسته و بقیه جمله نستعلیق است. (تصویر ۱-۳-۱). ولی خود کلمه «محمد» با چاشنی شکسته نوشته شده است. شروع «م» با نستعلیق می‌باشد. «ح» و اتصالش شکسته است. «د» براساس خط شکسته و از حروف ابداعی ملک محمد می‌باشد. این کارهاست که او را از بقیه متمایز کرده است. «محمد» را با ترکیبی از خطوط نوشته و بقیه جمله را با یک خط دیگر. خود را مقید به استفاده از یک خط نکرده است و به اقتضای حسی که در خط و نوشته دریافت می‌کرده است با حروف بازی کرده و آزاده به انتخاب هر نوع خط می‌پرداخته است و جالب آنکه حاصل کار در نهایت بسیار زیبا و هماهنگ درآمده است که نشان از مهارت وی در این ابتکارات دارد.

این نوع ابتکار در بیشتر آثارش پیداست. در اثر دیگری از این هنرمند «نصر من الله و فتح قریب» (تصویر ۵). باز هم به وضوح استفاده از چند نوع خط را می‌بینیم. «نصر» شکسته، «من»، «یب» و «ا» الله حروف ابداعی خودش هستند. «لله» و «و» پایه شان خط ثلث است و در راستای بقیه حروف تغییر یافته‌اند. همچنین در یک اثر دیگرش، یک حرف را به چندین نوع نوشته است. حرف «م» را به شش نوع نوشته است. (تصویر ۶)

تصویر ۵. « نصر من الله و فتح قريب »، موزه خط قزوین. عکس از نگارندگان

تصویر ۶. « ذکر صلوات » از کتاب کلک مستی، به کوشش میراث فرهنگی و اداره ارشاد اسلامی قزوین

۲،۲. استفاده از نقطه‌های گرد

این کار را برای هماهنگی بیشتر با اثر انجام داده و اهمیت دادن به ترکیب‌بندی کار که منجر به زیبایی بصری در اثر می‌شود. تا به این زمان نقطه‌گذاری به صورت گرد در قطعه خوشنویسی در خطوط ثلث، نسخ و یا نستعلیق وجود نداشته است. به جز خط کوفی ایرانی یا همان کوفی پیرآموز (تصاویر ۷ و ۸) در خط نستعلیق، نقطه تا به زمان کلهر شش دانه قلم استفاده می‌شد و گرد نبوده است، کلهر نقطه پنج دانه را ابداع می‌کند. در اکثر آثار ملک‌محمد به دلیل سیال بودن خط و انحنای حروف از نقطه‌های گرد استفاده شده است. به عنوان نمونه نقطه‌های گرد در (تصویر ۹) را به تبع قوس‌های حروفی مثل «و»، «ف» و «ق» آورده است که این قوس‌ها در پی هم و به صورت هماهنگ می‌باشند. علت این شیوه نقطه‌گذاری نیز همان‌طور که قبلاً ذکر شد به علت اهمیت دادن ملک‌محمد به وجهه بصری اثر و ایجاد ترکیب موزون و هماهنگ با کل اثر می‌باشد.

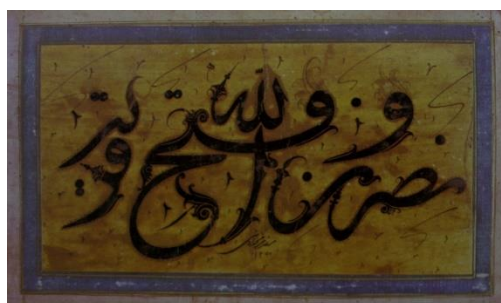
۲,۳. اتصالات حروف و ابداع ترکیب‌های مختلف برای کلمات

از دیگر ویژگی‌های خط ملک‌محمد اتصالات جدیدی است که بین حروف یک کلمه طراحی می‌کند. مثل کلمه «فتحا» در (تصویر ۷) و یا اتصال در کلمه «فتح» در (تصویر ۸). نوع دیگر اتصال در آثار ملک‌محمد پیوستگی و معمایی کردن یک جمله و یا چند کلمه است. از جمله این پیوستگی‌ها امضای خود اوست که از نظر بصری ترکیب بسیار زیبایی را ایجاد کرده است. در این اتصالات بیشتر دیده می‌شود.

آقای فضالی در کتاب اطلس خط در صفحات ۶۵۹ و ۶۶۱ به‌گونه‌ای از خط نستعلیق معمایی و مسلسل نستعلیق معمایی اشاره کرده و قطعاتی را برای نمونه ارائه کرده است که امضای ملک‌محمد و اتصالات وی در قطعانش را می‌توان جزو دسته مسلسل نستعلیق معمایی قرار داد که زیر مجموعه خطوط تفننی می‌باشند. (تصویر ۲-۹).

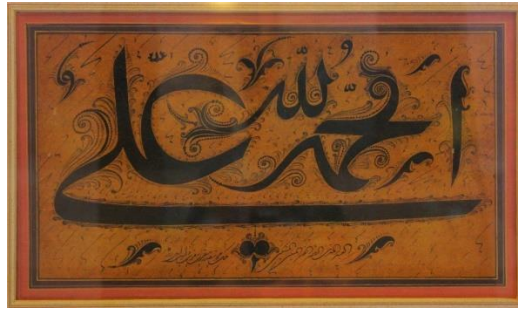
تصویر ۷. « انا فتحنا لک فتحاً مبیناً » با نقطه‌گذاری گرد از کتاب تاریخ مختصر خط و سیر خوشنویسی در ایران

تصویر ۸. « نصر من الله و فتح قریب » از کتاب منتخبی از مرقعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

۲,۴. تغییر اندازه قلم در یک قطعه و یا یک جمله

ملک‌محمد در ترکیب برخی از آثارش برای زیباتر شدن آن‌ها اندازه قلم را تغییر داده است. این ابتکار ملک‌محمد در ترکیب‌بندی نوشته و رعایت فضاهاى مثبت و منفی تأثیرگذار است و به ترکیب‌بندی در خلق اثر، کمک به‌سزایی کرده است. این کار را نیز علاوه بر قطعه‌های خوشنویسی در سنگ‌نوشته قبر شهید ثالث هم به‌کار برده است. (تصویر ۹).

تصویر ۹. «الله محمد علی»، موزه خط قزوین. عکس از نگارندگان

۳. استفاده از تزئینات در داخل قطعه و کتیبه

تزئیناتی که در داخل قطعات و کتیبه یا سنگ‌نوشته‌های طراحی شده توسط ملک‌محمد دیده می‌شود چند نوع هستند: الف) «تزئیناتی که برای پر کردن فضای منفی آورده است؛ در داخل خطوط غیر از تزئیناتی که در اطراف آورده است. در واقع، یک حرکتی را ابداع کرده است. مثلاً در یک سطر به صورت یک کتیبه چیدمان حروف نمی‌تواند دقیقاً در کنار هم باشند، ممکن است در بالا یا پایین قطعه فضای خالی وجود داشته باشد که موردپسند نباشد. ملک محمد حرکتی از خودش ابداع کرده که آن فضای منفی نماند و به فضای بصری کار بسیار اهمیت می‌دهد. چون درک کرده است که این فضای خالی نازیباست. که چنین کاری قبل از او نبوده است.» (مصاحبه نگارنده با آقای ابوطالبیان)

ب) اضافه کردن المان‌های تصویری؛ ملک‌محمد در واقع تصویرسازی کرده است. المان‌های تصویری که در این قطعه بر روی الف لام‌ها گذاشته است. چتر گذاشتن بر بالای دو نقطه کنار هم؛ این فرم چتر بالای دو نقطه و پر کردن فضای خالی مختص خود ملک‌محمد است. از ترکیب دو نقطه، وسطش یک کلاه گنبدی شکل درست کرده است که از نظر بصری بین دو نقطه فضای منفی نازیبایی نباشد.

ج) تزئیناتی که با نیش قلم و یا قلم فلزی ایجاد کرده است؛ ملک‌محمد از اولین کسانی است که با گوشه قلم و یا قلم دیگری خط را آرایش کرده است. تزئیناتی که آورده هیچ‌کدام خشن و یا ناهماهنگ نیستند. همه دارای یک هارمونی زیبا هستند. نوع نگارش خط ملک‌محمد بسیار روان و نرم و لطیف است و تزئینات اطراف آن نیز هماهنگ با فرم خط و جهت نگارش آن است. انحناهای نرم و تکرار آن در راستای قرارگیری فرم خط است. این تزئینات، گردش‌ها، پیچش‌ها نرمی خطوط را تقویت کرده است. ضمن آنکه فضای خالی را تکمیل می‌کند. البته تزئیناتی که با گوشه قلم آورده تداعی پر هم می‌کند. این هارمونی که در کار وجود دارد به صورت اتفاقی به وجود نیامده بلکه خود ملک‌محمد به آن واقف بوده است. تزئینات دارای شدت و ضعفی هستند که به اصطلاح به آن قلم‌گیری می‌گویند. حرکات بسیار قوی و بدون لرزش انجام شده‌اند. هر حرکتی که انجام داده است با قدرت کشیده است. در واقع، دوباره کاری ندارد. اینگونه تزئینات در اکثر کارهایش دیده می‌شود و از آن‌ها به خوبی استفاده کرده است. ضمن اینکه هیچ مذهبی غیر از خود خطاط نمی‌توانسته این تزئینات را انجام دهد. در برخی آثارش این تزئینات به گونه‌ی نقطه‌گذاری خود را نشان داده است.

خطنوشته را با نقطه‌های ریز و ظریف احاطه کرده است. نکته حائز اهمیتی که در آثار ملک محمد قابل رؤیت است اینکه تکرار و دوباره‌کاری در آثارش وجود ندارد، معمولاً یک مضمون با چند نوع شیوه طراحی شده است.

تصویر ۱۰. « لا اله الا الله ». از کتاب مجموعه هنر، ناصر خلیلی. هنر قلم

تصویر ۱۱. « یا الله و لا یهدی ». از کتاب مجموعه هنر، ناصر خلیلی، هنر قلم

در این بخش با ارائه هر اثر برای بررسی دقیق عوامل و عناصر موجود در اثر و شناسایی بهتر آثار این هنرمند یک جدول ترسیم شده است. هر جدول دارای ۱۲ قسمت تحلیلی می‌باشد.

تصویر ۱۲. « بسم الله الرحمن الرحیم ». از کتاب کلک مستی

همان‌طور که قبلاً ذکر شد ملک محمد یک مضمون را به چند نوع کار کرده است و همان شیوه قبلی را برای طرح جدید تکرار نکرده است. در قطعات یافت شده از این هنرمند سه نوع بسم‌الله دیده می‌شود که هر کدام با آن دو نوع

دیگر تفاوت دارد. در تصویر ۱۲ نوع خطوط مورد استفاده براساس خط ثلث و لطافت نستعلیق می‌باشد، همچنین ما شاهد حروف ابداعی از ملک محمد هستیم.

حروف ابداعی بر پایه یک یا چند نوع خط می‌باشند. «بسم» با حرکت نستعلیق شروع شده است و «م» آن ابداعی است ولی با توجه به شیوه نگارش خط ثلث طراحی شده است، که با «ن» الرحمن دارای هماهنگی و ریتم است. همین شیوه هماهنگی را در «لر» ها می‌بینیم و یا الف لام‌ها دارای تزئینات شبیه به هم با شیوه قلم‌گذاری یکسان در یک جهت می‌باشند. در کلمه الرحیم، «یم» نیز ابداعی محسوب می‌شود. نحوه اتصال و شیوه اتمام حرف قابل توجه می‌باشد. ترکیب‌بندی، نقطه‌های گرد و تزئینات که در ایجاد ریتم مؤثر بوده‌اند از نکات چشمگیر این اثر می‌باشد. علاوه بر تزئینات متصل به حروف که به حق زیبا و چشم‌نواز می‌باشند، نقطه‌های ریزی به صورت دورگیری خط را آرایش کرده‌اند. اثر ذکر شده دارای امضای «مشقه ملک محمد ۱۲۵۰» می‌باشد که همان تاریخ ۱۲۵۰ هـ.ق به نظر می‌رسد.

جدول ۱. مختصات موجود در تصویر ۱۲

۱	عنوان و متن	بسم الله الرحمن الرحيم
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	نستعلیق، ثلث، حروف ابداعی خودش
۳	کلمات تحت تأثیر خطوط	«لله» ثلث است. «ح» و «ر» الرحمن و الرحيم ثلث است.
۴	کلمات ابداعی	«بسم» اولش نستعلیق و «م» آن پایه اش ثلث است. «ا» و «لر» ابداعی خودش است بر پایه ی ثلث. «یم» الرحيم و «ن» الرحمن ابداعی است.
۵	تزئینات مورد استفاده	
۶	شکل نقطه‌ها	دایره (گرد)
۷	چگونگی آرایش خطوط	استفاده از نقاط ریز برای تزئین، دور تا دور خط
۸	تغییر اندازه قلم	ندارد
۹	تاریخ	۰۱۲۵۰

مشقه ملک محمد قزوینی	امضاء	۱۰
ندارد	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	۱۱
برگرفته از کتاب کلک مستی	محل نگهداری	۱۲

تصویر ۱۳. «یا علی فقیر ملک محمد حقیر» از کتاب پیدایش و سیر تحول خط

تصویر ۱۳ یکی از زیباترین آثار ملک محمد می‌باشد. هم از نظر مضمون و هم از نظر زیبایی بصری. متن اثر ذکر «یا علی» می‌باشد که هنرمند در میانه آن اسم خود را (فقیر ملک محمد حقیر) با همان اندازه قلم طراحی کرده است. ترکیب‌بندی اثر بسیار چشمگیر است و اثر با کشیدن حرف «ی» به دو قسمت تقسیم شده است. این دو قسمت با سه خط موازی و مورب به هم متصل شده‌اند. نقطه قابل توجه در این قسمت طراحی حرف «د» همانند حرف «ر» که در دو طرف آن هستند می‌باشد. این حرکت هوشمندانه و دقیق به علت از دست ندادن ریتم و هماهنگی بیشتر است و از ابداعات این هنرمند می‌باشد.

حروف بالای کشیده در یک کادر مستطیل قرار دارند که دو خط عمودی ابتدا و انتهای آن است. فقط نقطه‌های «یا علی» نوشته شده است و گره سه نقطه دیگر که همه به صورت گرد (دایره) می‌باشند فقط برای ترکیب‌بندی اثر طراحی شده‌اند و به صورت مساوی و خطی در بالای اثر قرار دارند. در این اثر دو نقش تزئینی مشاهده می‌کنیم که در لابلای نوشته قرار دارند. علاوه بر این تزئینات، آرایش خطوط هم دیده می‌شود که با نیش قلم و در اطراف نوشته طراحی شده‌اند و موجب پر شدن فضای اثر شده است. شرح اثر در قسمت پائینی و به خط شکسته نستعلیق است. اسم هنرمند دوبار ذکر شده است. یکی در متن اثر و دیگری در شرح آن. قسمت‌هایی از شرح اثر خوانا نمی‌باشد «العبد الفقیر... ملک محمد قزوینی به جهت... دوستی از دوستان حاجی معظم میرزا موسی قلمی گردید در سنه ۱۲۵». تکرار کلمات در آثار این هنرمند در قسمت شرح آن، در چندین اثر مشاهده می‌شود. کلمه «حاجی» برای ترکیب بهتر با فاصله و به شکل متفاوت دوبار طراحی شده است. از حروف ابداعی این اثر کلمه «ملک محمد» در متن اثر است که براساس خط شکسته نستعلیق طراحی شده است. و حروف پایانی آن همان طور که در خطوط بالا ذکر گردید هماهنگ با کلمات کناری طراحی شده است.

جدول ۲: متخصصات موجود در تصویر ۱۳

۱	عنوان و متن	یا علی. فقیر ملک محمد حقیر
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	نستعلیق، شکسته نستعلیق، حروف ابداعی خودش
۳	کلمات تحت تأثیر خطوط	یا علی کامل نستعلیق است. فقیر و حقیر شکسته هستند. ملک محمد بر اساس خط شکسته می باشد.
۴	کلمات ابداعی	ملک محمد بر پایه خط شکسته
۵	تزئینات مورد استفاده	
۶	شکل نقطه ها	دایره (گرد)
۷	چگونگی آرایش خطوط	آرایش با نیش قلم. دور تا دور خط
۸	تغییر اندازه قلم	ندارد
۹	تاریخ	۱۲۵۰ هجری قمری با خط شکسته
۱۰	امضاء	امضا موجود در شرح و در متن اثر
۱۱	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	العبد الفقیر ملک محمد قزوینی بجهت دوستی از دوستان حاجی معظم میرزا موسی قلمی گردید در سنه ۱۲۵۰ با خط شکسته نستعلیق
۱۲	محل نگهداری	برگرفته از کتاب پیدایش و سیر تحول خط

تصویر ۱۴. «یا علی ملک محمد». واقع در مجموعه آقای امیر عاملی قزوینی

دیدن یک مضمون با طراحی‌ها و ترکیب‌ها و نوع خطوط متفاوت امری است که در آثار ملک محمد قزوینی مشهود است. همانند تصویر ۱۴. متن تصویر قبل و تصویر ذکر شده و تصویر ۲-۱-۶ یکسان است اما شیوه‌های طراحی بسیار متفاوت است. در تصویر ۲-۱-۵ متن اثر ذکر «یا علی» می‌باشد و بدون نقطه طراحی شده است. با کشیده شدن حرف «ی» فضا به دو قسمت تقسیم شده است. مابقی کلمات در بالای تصویر در یک ترکیب مستطیلی قرار دارند. دو الف ابتدا و انتهای ترکیب، یک تصویر متقارن به وجود آورده است. متن اثر با خط نستعلیق نوشته شده است و اسم «ملک محمد» ابداعی است. «ملک» براساس خط کوفی و «محمد» براساس خط ثلث طراحی شده است. «یا علی» بدون هیچ تزئینی و «ملک محمد» دارای تزئینات است. امضای ملک محمد با عنوان «مشقه ملک محمد ۱۲۵۰» در پایین و وسط تصویر نوشته شده است.

جدول ۳: مختصات موجود در تصویر ۱۴

۱	عنوان و متن	یا علی ملک محمد
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	نستعلیق، ثلث، کوفی قرن ششم
۳	کلمات تحت تأثیر خطوط	«یا علی» کامل نستعلیق است.
۴	کلمات ابداعی	«ملک محمد»: «ملک» بر اساس کوفی قرن ششم و «محمد»: «ح» و «د» بر اساس ثلث.
۵	تزئینات مورد استفاده	

۶	شکل نقطه ها	ندارد
۷	چگونگی آرایش خطوط	آرایش با نیش قلم دورتا دور خط
۸	تغییر اندازه قلم	ندارد
۹	تاریخ	۰۱۲۵
۱۰	امضاء	مشقه ملک محمد قزوینی و امضا در متن اثر
۱۱	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	ندارد
۱۲	محل نگهداری	مجموعه آقای امیر عاملی قزوینی

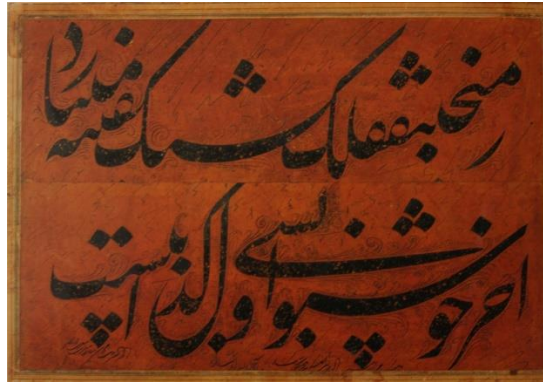
تصویر ۱۵. «یا علی ملک محمد». واقع در مجموعه آقای امیر عاملی قزوینی

در تصویر ۱۵ ما شاهد یک ترکیب بسیار زیبا و یک حرکت نو و بدیع هستیم. تغییر اندازه قلم و حرکت‌های نرم و سیالی که در ترسیم نوشته موجود است یک نگاه و نگرش نو را اعلام می‌کند. اسم هنرمند در بطن متن علاوه بر ایجاد یک ترکیب زیبا در واقع امضای اثر نیز می‌باشد. استفاده از دایره در این اثر زیاد دیده می‌شود که در یک ترکیب مثلی با هم قرار دارند که در شکل ۱۵ ترسیم شده است.

روابط عناصر در این اثر به طرز چشمگیری بسیار ظریف و پیچیده است. خط‌های روان و سیال عمودی، دایره‌ها (حروف گرد) با اندازه‌های متفاوت در روابط با دیگر حروف و حروف ابداعی ملک محمد از نکته‌های حائز اهمیت این اثر می‌باشد. تزئینات متصل به حروف هستند و آرایش خطوط به وسیله نوک قلم و یا قلم فلزی به گونه زیبایی در اطراف خط ترسیم شده‌اند. اثر مذکور تاریخ و شرح اثر ندارد.

جدول ۴: مختصات تصویر ۱۵

۱	عنوان و متن	یا علی. ملک محمد
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	ثلث، کوفی قرن ششم و حروف ابداعی
۳	کلمات تحت تأثیر خطوط	«علی» براساس خط ثلث با تزئینات.
۴	کلمات ابداعی	«یا» کاملاً ابداعی. «ملک» بر اساس خط کوفی. «محمد»: «ح» براساس ثلث و بقیه حروف کاملاً ابداعی.
۵	تزئینات مورد استفاده	
۶	شکل نقطه‌ها	ندارد
۷	چگونگی آرایش خطوط	آرایش با نیش قلم دور تا دور خط
۸	تغییر اندازه قلم	دارد
۹	تاریخ	
۱۰	امضاء	امضا در متن اثر
۱۱	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	ندارد
۱۲	محل نگهداری	مجموعه آقای امیر عاملی قزوینی

تصویر ۱۶. «زمنجیق فلک سنگ فتنه می بارد/ آخر خوشنویسی اول گدایست». از مجموعه دکتر خلیلی جلد پنجم

این اثر دو قطعه می‌باشد که به کمک هنر قطاعی کنار هم در یک قاب می‌باشند. قطاعی اثر بسیار ضعیف است و به آن اهمیتی داده نشده است. شیوه نگارش قطعه بالایی به سبک مسلسل نویسی است و کلمات به هم متصل هستند. در این اثر مضمون بسیار قابل توجه است. هر دو مصرع نشان از نارضایتی ملک محمد از اوضاع زمان خویش و نامساعد بودن وضعیت زندگی‌اش دارد. به خاطر قطاعی ضعیف شرح‌حالی که در پائین اثر است ناقص و نامشخص است. اثر با امضای «العبد الفقیر ملک محمد بیقدر بیقرب بیعزت» و با خط شکسته نستعلیق دیده می‌شود. تزئینات مورد استفاده فقط به صورت آرایش خط با نیش قلم یا قلم فلزی هستند که در اطراف خط ایجاد شده‌اند. خط مورد استفاده در اثر نستعلیق می‌باشد و تاریخی ندارد.

جدول ۵: مختصات تصویر ۱۶

۱	عنوان و متن	زمنجیق فلک سنگ فتنه می بارد / آخر خوشنویسی اول گدایست
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	نستعلیق
۳	کلمات تحت تأثیر خطوط	ندارد
۴	کلمات ابداعی	ندارد
۵	تزئینات مورد استفاده	ندارد
۶	شکل نقطه‌ها	شش دانگ قلم (مربع)
۷	چگونگی آرایش خطوط	آرایش با نیش قلم. دور تا دور خط
۸	تغییر اندازه قلم	ندارد
۹	تاریخ	ندارد

۱۰	تک امضاء	امضا موجود در شرح
۱۱	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	العبد الفقیر ملک محمد بیقدر بیقرب بیعزت با خط شکسته نستعلیق
۱۲	محل نگهداری	از مجموعه هنر دکتر خلیلی جلد پنجم

تصویر ۱۷. «سیاه مشق». از کتاب مرقعات خط

تصویر ۱۷ قطعه سیاه مشقی عمودی است که کلمات آن قابل خواندن هستند. «خط قلعه ایست محکم دستم از اوست مشقه یاغی ملک محمد بیقدر بیقرب» همه متن به خط نستعلیق می باشد به جز «ملک محمد» که ابداعی است. تزئینات داخل تصویر فقط آرایش خطوط هستند که با نیش قلم ایجاد شده اند. امضای اثر همان است که در متن اثر آمده و اندازه قلم آن یکسان است. نقطه گذاری آن با شش دانگ قلم ایجاد شده است و اثر نامبرده تاریخ ندارد.

جدول ۶. مختصات تصویر ۱۷

۱	عنوان و متن	سیاه مشق، خط قلعه ایست محکم دستم از اوست مشقه یاغی ملک محمد بیقدر بیقرب
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	نستعلیق و ابداعی
۳	کلمات تحت تأثیر خطوط	کل متن بجز یک کلمه نستعلیق می باشد

۴	کلمات ابداعی	«ملکمحمد» بر پایه نستعلیق
۵	تزئینات مورد استفاده	ندارد
۶	شکل نقطه ها	شش دانگ قلم
۷	چگونگی آرایش خطوط	آرایش با نیش قلم. دور تا دور خط
۸	تغییر اندازه قلم	ندارد
۹	تاریخ	ندارد
۱۰	امضاء	امضا در متن اثر
۱۱	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	ندارد
۱۲	محل نگهداری	از کتاب مرقعات خط

تصویر ۱۸. «السلام علیک یا ابا عبدالله. ملکمحمد». موزه خط قزوین

تصویر ۱۸ با عنوان «السلام علیک یا ابا عبدالله» و با خطوط ثلث، کوفی سبک قرن ششم (تزئینی) و حروف ابداعی ملکمحمد نوشته شده است. «السلام»، «علیک» و «عبدالله» با خط ثلث و با اندکی تغییر، دارای تزئینات است. در «ملکمحمد»، «ملک» بر پایه خط کوفی تزئینی، «محمد» بر پایه خط ثلث است. «یا»، «ابا» و «م» در «السلام» کاملاً ابداعی می‌باشند. شکل نقطه‌ها گرد (دایره) است. برای تزئین علاوه بر تزئینات متصل به حروف، آرایش خطوط به صورت نقاط ریز دور تا دور خط موجود است. امضای هنرمند با عنوان «مشقه ملکمحمد قزوینی ۱۲۵۰ هجری» در پائین و وسط تصویر قرار دارد. ترکیب‌بندی اثر به صورت قرینه است که در شکل ۱۸، جزئیات آن توسط نگارنده ترسیم شده است.

جدول ۷. مشخصات تصویر ۱۸

۱	عنوان و متن	السلام علیک یا ابا عبدالله. ملکمحمد
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	ثلث، کوفی سبک قرن ششم (تزئینی) و حروف ابداعی خودش
۳	کلمات تحت تأثیر خطوط	«السلام»، «علیک» و «عبدالله» خط ثلث با اندکی تغییر و دارای تزئینات
۴	کلمات ابداعی	در «ملک محمد»، «ملک» بر پایه ی خط کوفی تزئینی، «محمد» بر پایه ی خط ثلث، «یا»، «با» و «م» در «السلام» کاملاً ابداعی می باشد.
۵	تزئینات مورد استفاده	
۶	شکل نقطه ها	گرد (دایره)
۷	چگونگی آرایش خطوط	استفاده از نقاط ریز برای تزئین، دور تا دور خط
۸	تغییر اندازه قلم	دارد
۹	تاریخ	۰۱۲۵۰
۱۰	امضاء	مشقه ملک محمد قزوینی و در متن اثر
۱۱	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	ندارد
۱۲	محل نگهداری	موزه خط قزوین

تصویر ۱۹. «هو الله الذی لا اله الا». مجموعه آقای احمد ابوطالبیان

تصویر ۱۹ با مضمون «هو الله الذی لا اله الا» که قسمتی از آیات ۲۱، ۲۲ و ۲۳ سوره حشر است که حرف «هو» در آخر آن حذف شده است. و این امر چیز عجیبی در آثار ملک محمد نیست. با این اوصاف ببینده هنگام مشاهده اثر، آن

را ناقص نمی‌خواند و دوباره به اول نوشته برمی‌گردد و این دور ادامه دارد. اثر فوق دارای ترکیبی افقی با تقسیم‌بندی‌هایی عمودی است. ابتدای نوشته ریتمی کند دارد و آخر نوشته ریتم آن تند می‌شود، این اثر به مانند یک اثر موسیقی است که به یک‌باره اوج می‌گیرد و اگر دوباره به ابتدای اثر برگردیم به فرود می‌رسیم. تنها یک نقطه در اثر وجود دارد که در مرکز تصویر و دقیقاً در بالای مهر هنرمند با عنوان «عبدالله ملک‌محمد» قرار دارد، که با اینکار اثر را به دو قسمت تقسیم کرده است. این قطعه تنها اثر به‌جامانده از این هنرمند است که دارای مهر وی می‌باشد. کل متن با خط ثلث نوشته است که همراه با تزئیناتی در ابتدا و یا انتهای حروف است. امضای هنرمند همان است که در مهر قرار دارد و بدون تاریخ است.

جدول ۷. مشخصات تصویر ۱۹

۱	عنوان و متن	هو الله الذی لا اله الا
۲	خط یا خطوط مورد استفاده	ثلث
۳	کلمات تحت‌تأثیر خطوط	کل متن ثلث باضافه تزئینات.
۴	کلمات ابداعی	همه ی «الف» و «لام» ها بر اساس ثلث و دارای تزئینات خودش می‌باشند.
۵	تزئینات مورد استفاده	
۶	شکل نقطه‌ها	دایره (گرد)
۷	چگونگی آرایش خطوط	ندارد
۸	تغییر اندازه قلم	ندارد
۹	تاریخ	ندارد
۱۰	امضاء	مهر دارد. عبدالله ملک محمد
۱۱	شرح موجود در اثر و نوع خط آن	ندارد
۱۲	محل نگهداری	مجموعه آقای احمد ابوطالبیان

نتیجه‌گیری

باتوجه به ابتکارات و خصوصیات آثار ملک محمد که در مطالب ارائه شده موجود است وی را نه تنها به عنوان خوشنویس بلکه بیشتر باید به عنوان هنرمندی که به خلق اثر اهمیت داده و دارای یک تفکر گرافیکی می باشد شناخت. ملک محمد قواعد خوشنویسی را در هم شکسته است و این ساختارشکنی در قطعات و کتیبه و سنگ‌نوشته‌هایش مشهود است. همان گونه که در این پژوهش به آن اشاره شده است، ملک محمد بیشتر به فکر خلق یک اثر هنری دارای ترکیب‌بندی و فضای بصری زیبا بوده است تا اینکه بخواهد یک قطعه خوشنویسی را در چارچوب قواعد آن خلق کند. نوآوری‌های وی نه تنها لطمه‌ای به اثر نزده بلکه آن را بیشتر در راستای تفکرات هنرمند قرار داده است. تفکراتی از قبیل: ترکیب‌بندی‌های مناسب، پرهیز از تکرار، اهمیت دادن به فضای مثبت و منفی، تزئینات هماهنگ با خط در راستای مفهومی که آن خط دارد، سیال بودن و روان بودن، لطافت داشتن خط و ابداع ترکیب‌های تازه برای کلمات و مسائلی دیگر. در نهایت، ویژگی‌های آثار ملک محمد به ۶ دسته کلی تقسیم شده است که به شرح زیر می باشد: ۱. استفاده از چند نوع خط در یک قطعه؛ ۲. استفاده از نقطه‌های گرد اتصالات حروف و ابداع ترکیب‌های مختلف برای کلمات؛ ۳. تغییر اندازه قلم در یک قطعه و یا یک جمله؛ ۴. کم کردن وجه ادبی اثر و پرداختن به وجه بصری آن؛ ۵. استفاده از تزئینات در داخل قطعه و کتیبه.

الف) تزئیناتی که برای پر کردن فضای اثر طراحی کرده است. ب) اضافه کردن المان‌های تصویری. ج) تزئیناتی که با نیش قلم و یا قلم فلزی ایجاد کرد؛ ملک محمد از اولین کسانی است که با گوشه قلم و یا قلم دیگری خط را آرایش کرده است. نکته حائز اهمیتی که در آثار ملک محمد قابل رؤیت است اینکه تکرار و دوباره کاری در آثارش وجود ندارد، معمولاً یک موضوع با چند نوع شیوه طراحی شده است. در آخر اینکه آثار ملک محمد دارای نوآوری و جلوه‌های بصری نوین ارزشمند است.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها

- قرآن کریم. (۱۳۷۷). ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، نشر پرتو.
- بیانی، مهدی. (۱۳۶۳). احوال و آثار خوشنویسان، جلد سوم و چهارم، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی.
- خلیلی، ناصر. (۱۳۷۸). هنر قلم، تحول و تنوع در خوشنویسی اسلامی، پیام بهتاش، جلد پنجم، تهران: نشر کارنگ، همکاری دانشگاه آکسفورد و نشر آزیموت و بنیاد نور
- دبیر سیاقی، سید محمد. (۱۳۸۱). سیر بنای تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن، چاپ اول. قزوین. اداره کل میراث فرهنگی استان قزوین با همکاری حدیث امروز.
- راهجیری، علی. (۱۳۴۰). تاریخ مختصر خط و سیر تحول خوشنویسی در ایران، تهران: انتشارات عماد.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). اطلس خط. چاپ دوم، اصفهان: انتشارات مشعل اصفهان.
- کلک مستی، اداره ارشاد میراث فرهنگی قزوین.
- گلریز، سید محمد علی. (۱۳۶۸). مینودر یا باب الجنه قزوین، جلد دوم، قزوین: انتشارات طه با همکاری مرکز نشر میراث قزوین، شهریور.
- مهدی‌زاده، مصطفی و رزاقی، حسین. (۱۳۶۹). منتخبی از مرقعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس.
- یساولی، جواد. (۱۳۶۰). پیدایش و سیر تحول خط، چاپ دوم، تهران: انتشارات یساولی.
- یساولی، جواد. (۱۳۵۹). مرقعات خط، تهران: انتشارات یساولی.

سایت‌ها:

www.mashqeshq.irwww.aftabir.comwww.payaneh_marakez.comwww.anjomanke.com